

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ НЕТРАДИЦІЙНИХ БАНКІВСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ ТА ПОСЛУГ

Історія завжди хвилювала людство. Для того, щоб об'єктивно зрозуміти сучасні суспільні відносини, час від часу необхідно повертатися до джерел пізнання, що є підґрунтям відповідних процесів розвитку суспільства.

Ключ до розуміння сутності банківських правочинів лежить в історичній площині, у дослідженні генезису банківських відносин. Процес виникнення та подальшого розвитку банківської справи всебічно впливає не тільки на торговельно-економічні відносини, але і на релігійні, політичні, соціальні та інші відносини. На жаль, досі вченими не було зроблено жодного комплексного дослідження історії становлення та розвитку регулювання нетрадиційних банківських операцій та послуг.

Основною метою цієї статті є спроба здійснити узагальнення основних етапів історичного процесу, який пройшли нетрадиційні банківські операції та послуги, всебічно розглянути сутність цього поняття та визначити місце, яке займав даний різновид банківських правочинів.

У вітчизняній юридичній науці питання виникнення та розвитку нетрадиційних банківських операцій системно не досліджувалися. Проте існує ряд наукових робіт, у яких в тій чи іншій мірі були розглянуті окремі проблеми виникнення банківської справи та нетрадиційних банківських операцій зокрема. Це наукові дослідження І. Безклубого [1], В. Вартапеняна [2], Л. Єсіпової [4], Є. Карманова [6, 232–262] та інших.

Перші банки («ділові будинки») з'явилися в далекій давнині на Близькому Сході. Звичайно ж, це не були банки в тому вигляді, в якому вони існують зараз. Однак уже в часи Нововавилонського царства (VII–VI ст. до н.е.) «ділові будинки» виконували багато банківських операцій: здійснювали приймання й видачу внесків, облік векселів, оплату чеків, безготівкові розрахунки між вкладниками, а також деякі види кредитних операцій.

Досить розвинена банківська діяльність існувала в Греції. Спочатку банкірські операції здійснювалися «корпораціями» жерців. Згодом у зв'язку з інтенсивним розвитком торгівлі, що пішла за перськими війнами, потреба в кредиті й посередництві спонукала приватних осіб зайнятися банкірськими операціями. Афінські жителі, що присвятили себе цій справі, займалися своїм промыслом, сидячи за столиками на ринку, звідси і їх назва трапезіти (від грецького трапеза — стіл) [2, 62].

До кінця V ст. до н.е. у афінян спостерігається вже деяка спеціалізація по окремих видах угод. Так, трапезіти займалися переважно прийманням внесків і здійсненням платежів за рахунок клієнтів. У свою чергу, від них відділився клас фахівців — мінял (арги-раймоси), що стали разом з тим експертами по визначенню дійсності та ціни численних видів монет, що були у обігу. Можли-

во стверджувати, що саме вони почали здійснювати операції, які є прототипом такого різновиду нетрадиційної банківської операції, як операція з дорогоцінними металами. Третя категорія банкірів здійснювала видачу дрібних позик, звичайно під заставу, тобто ломбардна справа [2, 62].

Нетрадиційні банківські послуги зі зберігання цінностей з'явилися ще у IV столітті до н.е. Як свідчать деякі джерела, винахідцями перших банківських операцій були не тільки окремі особи (трапезіти), а й деякі церковні установи, де нагромаджувалися значні кошти. Надійним місцем для зберігання цінностей були храми. Злодії ставилися з повагою до вівтарів і не грабували їх. Завдяки вкладам, недоторканність яких гарантувалася поважним ставленням до релігії, грецькі храми (Дельфійський, Делоський, Самоський і Ефеський) перетворилися в своєрідні банківські установи.

Поступово Афіни, як і вся Греція, втратили провідну економічну роль, яка перейшла до Єгипту. Тут були відкриті «королівські банки» здебільшого під керуванням греків. Протягом досить тривалого часу виконання своїх функцій храмові господарства здійснювали на підставі звичаю, проте поступово державою формуються юридичні норми (закони Хамурапі 1759 р. до н.е.).

Банківська справа в Єгипті елліністичного періоду була організована у формі державної монополії. Уся мережа банків користувалася монопольним правом ведення банківських операцій у країні, за що вона, у свою чергу, виконувала всі функції державного казначейства. За наявними даними, ці банки крім фіскальних функцій здійснювали такі операції: покупку, продаж і розмін монети, видачу позичок, іпотечні й ломбардні операції, облік зобов'язань до настання строку, приймання внесків. Збережені від цієї епохи папіруси містять інформацію про додаткові функції єгипетських банкірів, а саме — про їхню діяльність як радників по складанню актів, керуванню клієнтськими маєтками, грошовими переказами [2, 62].

Опціонні операції з дорогоцінними металами і камінням використовуються в господарському обігу з давніх давен: перші згадки про їх використання збігаються з виникненням торговельної діяльності в людському суспільстві. Опціонні операції були відомі в Стародавній Греції, джерела того часу вказують на їх використання також фінікійцями і римлянами [9, 12].

Трохи запізнився розвиток банківської справи в античному Римі, і буде правильно сказати, що воно було завезено із Греції. Як і в Афінах, римські банкіри також мали свої заклади на форумі, але замість грецьких столиків тут банкірський промисел здійснювався на масивних крамницях. Тісний зв'язок банкірського промислу з форумом наочно ілюструється термінами, що означали банкрутство, — «fogo sedere, abire, a fogo fugere» (тобто поступитися місцем на форумі, утекти з форуму). Так само, як і їхні грецькі попередники, римські банкіри спеціалізувалися по окремих операціях. Діловодство в римських «банках» було мало відмінно від грецького зразка: внески, позички й платежі на комісійних засадах. Досить часто аргентарій (римський банкір) також виступав у ролі аукціонника, одержуючи за це винагороду в 1% з вирученої від продажу суми. Характерною рисою банківської справи в Римі були властиві

духу римського народу визначеність і розробленість юридичних форм банківських угод. Так, існував спеціальний вид договору з банкіром, який полягав у тому, що клієнт банкіра доручав йому сплатити за його рахунок третій особі певну суму. Існувало в Римі щось подібне до банківського векселя або грошового переказу [2, 62].

У Стародавньому Римі міняли мали декілька назв. Чеський романіст Мілан Бартошек наводить їх у своєму енциклопедичному виданні, що видавалося у Європі багатьма мовами: менсарії (від лат. *mensa* — «стіл») — стіл міняли; нумулярії (від лат. *nummus* — «монета») *nummularii* — дрібні банкіри, міняли; аргентарії (від лат. *argentum* — «срібло») *argentarii* — банкіри, що проводили різні фінансові операції, але в першу чергу — лихварські операції. Всі вони були зобов'язані вести облікові книги та надавати їх для розгляду у суді. *Argentarii* відносились до *equites* — вершників — фінансової аристократії, яка у IV–III ст. до н.е. складалась із найуспішніших плебейських торговців і підприємців. З часом вони прибрали до рук найбільш вигідні джерела прибутку (особливо банківські та лихварські операції, оренду земельних ділянок, постачання армії та всебічну експлуатацію провінції) та стали поряд з нобілітетом другим владним станом у Римській імперії [1, 8].

Римські аргентарії вели двоякого роду книги: підручний журнал, куди записувалися угоди, їх здійснення в хронологічному порядку (*adversarium*), і головна книга (*codex rationum mensae*), у яку записи заносилися згодом. У кодексі кожному клієнтові була відведена своя сторінка з відділенням кредиту (*acceptum ferre*) і дебету (*expensum ferre*). При наявності спірних фінансових питань книги надавалися аргентарієм до суду [2, 62].

У Стародавньому Римі надання певної послуги мало, як правило, відплатний характер. Це було зумовлено тим, що всі необхідні послуги виконувалися рабами. Проте необхідність отримання більш високого рівня послуг (юридичних, медичних, з виховання та навчання дітей тощо) передбачала залучення до відповідної діяльності представників вищих класів. Особа, що отримувала послугу, мала моральний обов'язок урочисто віддячити (надати *honorarium*). Все більшого поширення діставала творча праця, діяльність осіб вільної професії, які передбачають обов'язок оплатити відповідну роботу або надану послугу [1, 39–40].

Розглядаючи таку нетрадиційну банківську операцію, як факторинг, слід зазначити, що юридичну природу договору факторингу становить цесія (*cessio*). Витоки регулювання зазначених відносин слід шукати в римському праві. Стародавнє право квіритів не передбачало заміни сторони у зобов'язанні. Зобов'язання (*obligatio*) належало виключно учасникам правовідносин і не могло бути передане третім особам.

З часом у системі класичного римського права з'явилися різні способи заміни сторін у зобов'язанні. Передумовою виникнення цього інституту була юридична конструкція, що передбачала так званий процесуальний спосіб передачі зобов'язання третій особі. При здійсненні судочинства за формулярним процесом особа, якій хотіли передати своє право вимоги по зобов'язанню, ста-

вала мандатарієм кредитора у процесі (*procuratio ad litem*); до того ж такий представник на відміну від звичайного мандатарія, що діє в інтересах третьої особи, називався *procurator in rem suam*, тобто він мав право залишити на свою користь все, що стягнуто від боржника, не надавши звіту своєму довірителю [8, 286].

Подальший шлях римського приватного права в напрямку формування інституту заміни сторін у зобов'язанні був складним і тривалим, від новації, яка передбачає укладання декількох правочинів, до цесії — більш мобільного способу.

Сучасне трактування цього інституту істотно не відрізняється від позиції юристів Стародавнього Риму. Проте слід наголосити на те, що в англо-саксонській системі права розвиток інституту головним чином пов'язаний з правом справедливості (*law of equity*). У відповідності з правом справедливості, передача права вимоги визнається як судами, так і законом. За загальним правом (*common law*) цесія вважається такою, яка відбулась лише після повідомлення боржника. Така система права не передбачає суворого дотримання конкретної форми договору, крім випадків окремо визначених у законі. Заміна боржника у зобов'язанні в англо-саксонській системі права відбувається за допомогою інституту новації, який передбачає припинення старого зобов'язання і виникнення нового — того ж самого змісту і з тим же кредитором, що і попереднє, але з новим боржником.

Континентальною системою права передбачено, що цесіонарій і цедент набувають прав і обов'язків з моменту укладення угоди цесії. Так, О. Кот зазначає, що цесія, передусім, передбачає наявність волевиявлення первісного кредитора у формі укладення угоди з новим кредитором про передачу права. Провідне значення надається правовій нормі та юридичному факту, настання якого ініціює реалізацію правової норми про перехід права [7, 134].

Давні римляни винайшли досконалу банківську систему, щоб обслуговувати їх величезну торговельну мережу, яка поширювалася на Європу, Азію та більшість Африки. У 395 р. н.е. Римська імперія розпалася на східну та західну частини. Наприкінці V ст. більшість торговельних і фінансових мереж Західної імперії було зруйновано. Банківська справа майже зникла у Західній Європі. В той же час Кодекс Юстиніана, звід законів, виданий у VI ст. у Візантії, містив чимало банківських законів [1, 9].

Банківська справа сучасного типу одержала свій розвиток у середні століття в Італії, оскільки саме через неї проходила більшість торговельних шляхів, що зв'язують Європу із країнами Сходу. На початку XV ст. виникли перші банки сучасного типу: Банк св. Георгія в Генуї, а потім банки у Венеції й у Франції (1587 р.). До середини XVII ст. банки стають невід'ємною частиною економіки найбільш розвинених держав і зосереджують у своїх руках практично весь їхній грошовий обіг [2, 63].

В Італії, де більш за всі інші країни була розвинута торгівля, з'являються *campsores* — міняли, що повинні були проводити експертизу на наявність у монетах різних країн дорогоцінного металу та встановлювати між ними

співвідношення, згадуються операції дуже подібні до нетрадиційних банківських операцій з дорогоцінними металами.

Невдовзі міняли починають розширювати свої операції та поступово переходять до обслуговування грошового обігу. Приблизно з XI ст. їх починають називати банкірами від італійського слова *banco* або *banca*, що означає лавка, та французького *banque* — скриня, призначена для зберігання грошей. Найперші італійські банкіри вели свою справу на лавках на вулиці. Виконуючи операції — «переписування», банкіри автоматично фіксували всі правочини, що було дуже важливо для торговців, які могли у випадку спору послатися на банкірську книгу для доведення факту платежу.

Посередницькі послуги як різновид нетрадиційних банківських операцій з'явилися вже в античному та феодальному господарстві, коли з'явилась потреба у функціях банків як посередників у платежах.

Розкриття сутності лізингової угоди виникло у часи Арістотеля (384/383 — 322 рр. до н.е.). Про даний вид угод було відомо ще в стародавній державі шумер (приблизно 2000 р. до н.е.). Зокрема, глиняні таблички, знайдені в шумерському місті Ур, містять відомості про оренду сільськогосподарських знарядь, землі, водяних джерел, волів та інших тварин.

Якщо звернутися до інших стародавніх цивілізацій, наприклад греків, римлян та єгиптян, то вони вважали оренду доступним та вигідним, а можливо, й єдиним засобом придбання устаткування, землі та домашньої худоби.

Виникнення ще одного різновиду нетрадиційних банківських операцій, а саме факторингових операцій, історично пов'язують зі створенням у Великій Британії в XVII ст. фінансової установи — Будинку факторів (*House of Factors*). У той час великі європейські торгові дома мали свої представництва в колонії — факторії, що очолювали фактори (торгові посередники по збуту товарів на незнайомих іноземним виробникам ринках). Перед фактором, що знав товарний ринок, платоспроможність покупців, закони і торговельні порядки даної країни, ставилися завдання пошуку надійних покупців, збереження і збуту товару, а також наступного інкасування торгового виторгу.

Нетрадиційна банківська операція — форфейтинг («forfeit» французького походження й означає «відмову від прав») виникла наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. минулого століття в результаті змін у структурі світової економіки, коли ринок продавця товарів виробничого призначення поступово перетворювався на ринок покупця цих товарів. Цей час характеризується значним розвитком міжнародної торгівлі, зниженням рівня митного протистояння, що утворилося внаслідок післявоєнної депресії. У той же час відродження торговельних відносин між країнами Західної і Східної Європи і зростаюча значущість у світовій торгівлі країн Азії, Африки і Латинської Америки створили безліч фінансових труднощів, у першу чергу в західноєвропейських експортерів. Більш того, поява цих нових ринків припадає на час, коли існуючі банки були не в змозі запропонувати послуги, які очікували експортери. Таким чином, форфейтинг з'явився у відповідь на незадовільний і постійно зростаючий попит на кошти [6, 246].

Такий різновид нетрадиційних банківських операцій, як трастові послуги, виник і розвинувся в США на основі низки специфічних інститутів, які існували в цивільному праві англо-саксонських країн. У свій час Американська асоціація банкірів дала визначення трастової справи: «Це функція виконання замовлень, управління власністю за дорученням і виконання агентських доручень у всіх випадках для фізичних осіб, товариств, асоціацій, господарських корпорацій, а також для публічних громадських, навчальних культурних і благодійних установ і урядових органів». З кінця XIX ст. трастова справа все більше концентрується в руках комерційних банків. У сучасних умовах, навіть коли повіреною особою є, скажімо, юридична фірма або фізична особа, фактично операції проводить банк, який діє як агент. Певні соціальні і економічні події за останні 20–30 років в західних країнах свідчать про значне зростання трастової справи і її поширення не лише на найбагатші кола, але і на середніх і дрібних підприємців, на інтелігенцію і чиновників [5, 3].

Наймолодшою з усіх нетрадиційних банківських операцій є операції з надання послуг за допомогою Інтернету, а саме Інтернет-банкінг. Інтернет-банкінг — це технологія віддаленого банківського обслуговування, яка дає змогу клієнтові отримувати банківські послуги, не відвідуючи банківський офіс (домашній банк). Ця технологія з'явилася на початку 80-х рр. XX ст. і з того часу набула популярності у світовій практиці банківської діяльності.

Еру Інтернет-банкінгу розпочав у США 18 жовтня 1995 р. Security First Network Bank. За перші півтора року існування банку середньомісячний приріст його капіталу становив 20%, активи зросли до 40 млн доларів, а кількість клієнтських рахунків — до 10 тисяч. Із серпня 2001 р. SFNB став частиною Centura Bank, що входить до RBC Financial Group, створеної нещодавно Royal Bank of Canada. В Європі першим віртуальним банком був німецький Advance Bank, дочірня структура Дрезденської банківської групи. Він розпочав свою діяльність у 1996 р. і поступово став порталом комплексного фінансового обслуговування [10, 52].

На даний момент банківський Інтернет-сервіс на Заході є одним з найбільш динамічних сегментів електронної комерції. Уже зараз можна говорити про формування цього сектора ринку послуг — близько 80 з 100 найбільших банків надають послуги Інтернет-банкінгу.

В умовах сьогодення нетрадиційні банківські операції та послуги набувають все більшої популярності, без них не можливий успішний розвиток сучасної країни. Але вдосконалення існуючого стану нетрадиційних банківських операцій та послуг потребує, перш за все, звернення до генезису даного різновиду банківських правочинів.

Література

1. Безклубий І. А. Банківські правочини: цивільно-правові проблеми : монографія / І. А. Безклубий. — К. : Київ. ун-т, 2005. — 378 с.
2. Вартапенян В. А. Зарождение банковского дела в Древнем мире // Банковское право. — 2006. — № 3. — С. 62–63.

3. Воронина Е. И. Специфика применения банковских гарантий и гарантий исполнения по первому требованию по праву Франции // Банковское право. — 2002. — С. 59–62.
4. Єсіпова Л. О. Історія розвитку банківської гарантії // Актуальні проблеми держави і права. — 2006. — Вип. 28. — С. 196–202.
5. Жуков Е. Ф. Тростовые и факторинговые операции коммерческих банков / Е. Ф. Жуков. — М. : Консалтбанкир, 1995. — 48 с.
6. Карманов Є. В. Банківські договори. Договори в іноземній валюті : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Є. В. Карманов. — Х. : Право, 2004. — 312 с.
7. Кот О. О. Уступка вимоги: доктрина, законодавство та практика // Вісник Вищого арбітражного суду України. — 2000. — № 4. — С. 133–137.
8. Нерсесов Н. О. Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве / Н. О. Нерсесов. — М. : Статут, 1998. — С. 286–289. — (Классика российской цивилистики).
9. Шеленкова Н. Б. Правовая природа биржевых опционных операций : дис. ... канд. юрид. наук / Н. Б. Шеленкова. — М., 1994.
10. Юрчук Г. Мережа Інтернет — сучасний канал і середовище надання фінансових послуг // Вісник національного банку України. — 2002. — № 7. — С. 52–58.

Анотація

Михайлюк Г. О. Історичні передумови виникнення нетрадиційних банківських операцій та послуг. — Стаття.

У статті здійснено узагальнення основних етапів історичного процесу, який пройшли нетрадиційні банківські операції та послуги на шляху свого становлення та розвитку починаючи з VI ст. до н.е. до часів сьогодення. В значній мірі відображено генезис таких нетрадиційних банківських операцій та послуг як лізинг, форфейтинг, факторинг, тростові послуги, посередницькі послуги, операції з дорогоцінними металами, послуги зі зберігання цінностей та надання банківських послуг за допомогою Інтернету.

Ключові слова: нетрадиційні банківські операції, банк, історія становлення та розвитку, банківські правочини.

Аннотация

Михайлюк Г. О. Исторические предпосылки возникновения нетрадиционных банковских операций и услуг. — Статья.

В статье осуществлено обобщение основных этапов исторического процесса, которые прошли нетрадиционные банковские операции и услуги на пути своего становления и развития начиная с VI в. до н.э. и до сегодняшнего дня. В значительной мере отображен генезис таких нетрадиционных банковских операций и услуг, как лизинг, форфейтинг, факторинг, тростовые услуги, посреднические услуги, операции с драгоценными металлами, услуги по сбережению ценностей и предоставление банковских услуг с помощью Интернета.

Ключевые слова: нетрадиционные банковские операции, банк, история становления и развития, банковские сделки.

Summary

Mykhailiuk G. O. The Historical Background of Non-Traditional Banking Transactions and Services. — Article.

The generalization of the historical process main stages, which non-traditional banking transactions and services overcame towards their formation and development since the VI century BC till nowadays was made in the article. To the large extent the genesis of such non-traditional banking transactions and services as leasing, forfeit, factoring, trust services, brokerage services, transactions with precious metals, banking services with the values safekeeping and banking transactions through the Internet was reflected.

Keywords: non-traditional banking transactions, bank, the history of the formation and development, banking transactions.